

MİLLETLERARASI MÜNASEBETLERİN ÇAĞDAŞ TARİHİ (x)

ARAŞTIRMALARIN İSTİKAMETİ

Yazan : Pierre RENOUVIN

Çeviren : Bilâl N. ŞİMŞİR

1815 ile 1939 arası milletlerarası münâsebetlerin incelenmesinde tarih araştırmaları, her halde son otuz sene zarfında historografinin umumî cereyanlarına göre bir istikamet almıştır. Geleneksel diplomatik tarihin yetersizliği ve şümulü devlet adamının maksat ve faaliyetlerini incelemekten öte geçmiyen «siyasî» izahın darlığı, ötedenberi birçok tarihçiler tarafından belirtilmiştir : 1926 da Parker Moon, *Syllabus of international relations*'da milletlerarası münâsebetlerin derin izahlarına varabilmek için, incelenmesini zaruri gördüğü meselelerin ilk tedrisat programını kaleme alıyordu. Temayül, yorumları genişletebilmek için, iki istikamette gayret sarfetmiye doğruydu: ekonomik ve sosyal izah ki, tabiat ve insan çevrelerinin durumlarını, toplumların yapısını ve - devletlerin dış politikasının sebeplerini bulabilmek için - bilhassa ekonomik hayatın şekillerini incelemektedir: «spiritüel» izah ki, fikir hareketlerinde, toplumsal duygularda ve toplumsal ruhbilimde «tarihin büyük kuvvetlerini» görmektedir. (1) Milletlerarası politikanın bu faktörlerinin ve bu esaslarının incelenmesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında beri, gittikçe genişleyen çevrelerin dikkatini çekti ve ilgi çekici teşebbüslere meydan verdi, fakat bu teşebbüsler bilhassa meselelerin bugünkü görünüşlerini ince-

(x) Bu yazı, *Révue Historique* dergisinin Nisan - Haziran 1954 sayısından dilimize çevirilmiştir.

(1) Onbeş sene önce, derslerimde, 1871 - 1914 devresi zarfında rol oynayan «derin saiklerin», mukayeseli bir tablosunu çizmiştim.

(2) Bu teşebbüsler, ilk önce Amerika'dan gelmiştir. O zamandan beri Fransa'da da l'Ecole des Hautes - Etudes'ün 6. bölümü, fiiliyatta milletlerarası politikanın iktisadî ve içtimaî faktörlerinin tetkikine temayül eden, «Sociologie politique» dersini kabul etti; M. Duroselle'in teşebbüsü üzerine, l'Association française de Science politique de Haziran 1953 te «dış politikanın esasları» teması üzerine bir «Yuvarlak masa» teşkil etti : Bu Yuvarlak masaya sunulan üç rapor - Duroselle, Girardet ve Grünwald'inkiler - bilhassa «Tarihî mahiyeti haizdir; bütün diğerleri, 1945 ten sonraki şartları tetkik eder.

miye doğru temayül etti (2). En son zamanlar müstesna, doğrudan doğruya müşahedenin verdiği kaynaklardan yoksun bulunduğundan, imkânları mahdut olan tarih incelemesi, arşiv vesikalarından faydalanabilme ve geniş ölçüde ihtiraslardan uzak kalabilme üstünlüğünü elinde tutmaktadır. Fakat, derin araştırma ve izahlar için bu incelemenin en eksiklikleri ve ona istikamet vermek için gerekli yollar nedir? Paris Üniversitesi *Milletlerarası Münasebetler Tarihi Enstitüsü*'nün bir çalışma plânı kabul edeceği bir sırada bu geçici denemeyi - ki daha daha sonra genişletip geliştirebileceğimi ümidediyorum - kaleme almak belki faydanan uzak değildir.

İktisadî ve Malî Tesirler

Devletlerin dış politikaları yönünden geçmiş zamanın iktisadî ve malî faktörlerle tarihî tetkiki, ekseriyetle - liberal ekonoreilerde - istih-sâlde, mübadelede, ya da kredinin dağıtılmasında önemli bir yer tutan kişilerin veya gurupların icra ettikleri nüfuzu tâyin ve tespit etmek gayesini güder. İhracatçıların yeni pazarlar aramaktaki menfaatleri; teknik gelişmeleri göz önünde tutarak şu veya bu ham madde ihtiyatlarına doğru bakan sanayicilerin ve silâh imalâtçılarıнын menfaatleri. Sermaye ihra-ceden ve yabancı memleketlerdeki yatırımları geliştirdikten sonra onların korunmasını düşünen bankaların menfaatleri. Bu işin mekanizması ve keza iktisadî menfaatlerle malî menfaatler arasındaki sıkı bağlilik - meselâ dış istikrazlarla silâh satışı arasındaki münâsebet - ekseriyetle incelenmiştir. Bu husustaki araştırmalar, bilhassa «kâr cazibesi» nin bir devletin dış politikada aldığı kararların *sebebi* olduğu veya olmuş görüldüğü durumlarla ilgilidir. Daha tahsisî olarak, bu araştırmalar, iş adamlarının veya menfaat guruplarının telkinleri, devletler arasında çatışmalara sebep olan yayılma gayretlerini nasıl tâyin ettiği hususiyle meşgul olur. Bu çalışma faraziyesinin ilgi çekici olduğu ve ekseriya muteber neticelere ulaştığı şüphesizdir. Gene de tenkidî yorumda bulunurken ihtiyatlı olmak - ki, bir çok tarihçiler bunu göz önünde tutmayı ihmal ederler - ve araştırmaların sınırını daha da genişletmek zarurîdir.

İhtiyatlı olma zarureti ne demektir? Tarihçinin iktisadî yahut malî çevrelerle hükümetler arasında kurulmuş münâsebetleri incelemesi gerektiği takdirde, kati delillerle karşılaşması enderdir, zira iş adamlarıyla dış politikayı idare edenler arasındaki temaslar, çoğu zaman araştırmacının eldedebileceği tek kaynak olan umumî arşivlerde hiç yazılı iz bırakmaz. Şu halde araştırmacı, faraziyeler kurmasına yardım eden emareleri yan yana sıralamak zorundadır. Şüphesiz ki, tarihçi, vazifesinin, bu na-

zariyeleri kendilerini kabul ettiren kayıtlarla ve ihtiyatla sunmak olduğunu bilmiyor değildir, fakat bazan - sık sık demek daha doğru olacak - bu itidali unutuyor. «Emperyalizmin Sosyolojisi» havarileri, bu çeşit hatalar işliyorlar gibi geliyor bana. Birkaç misâl vermek belki fuzulî olmayacaktır.

İşte, açıkça bir metod tavsiye etmiye çalışan önemli bir eserde (3) 1887 Kasımında Reichsbank'a Rus devlet eshamı hamillerine avans vermeyi yasak eden Bisbarck'ın önemli kararı - çünkü bu karar Çarlık hükûme'ini Fransız maliye piyasasına dönmiye sevketmiştir - üzerine bir göz atış. Alman piyasasından borç para almanın, Rusya'ya yeni demir yolları inşa etmek imkânını veren malî kaynaklar sağladığı muhakkaktır. Halbuki bu demiryollarının mevcudiyeti Rus hububatının Almanya'ya doğru sevkiyatını kolaylaştırıyordu. Bu yüzden bizzat büyük arazi sahibi olan Şansölye'nin, «çiftçileri» memnun etmek maksadiyle Rus tahvillerini koykot etmiye karar verdiğini düşünmek, acelecilikten başka bir şey değildir. Bismarck'ın o sıralarda, Bulgar meselesi yüzünden Avusturya ile Rusya arasında harb tehlikesinden pek endişeli olduğu bariz değildir?

Çarlık hükûmeti tarafından kararlaştırılan «askerî ihtiyat» tedbirlerinin fevkalâde malî yükleri mucip olduğu bir sırada, Rus hazinesini sıkıntıda bırakmak arzusunu düşünmiye de tamamiyle mahal vardır. Şu halde siyasî sebeplerle iktisadî sebepler beraber gidiyorlar. Niçin iktisadî sebepler inceleniyor da siyasî sebeplere parantez içinde yalnız küçük bir imada bulunuluyor? Neden aylardan beri büyük toprak sahiplerinin taleplerine hiçbir cevap vermiyen Bismarck'ın, ancak siyasî menfaatler için içine karıştığı zaman böyle bir karar verdiği farkedilmeden geçiliyor?

Diğer bir misal : Raymond Poincaré'nin büyük Lorrain maden işletmelerinin müdafiî olduğunu belirtmek, Fransız Başbakanının 1912 de bu madencilerin menfaatleriyle ilgilenmeden edemediğini beyan ve ifade etmiye ve bundan «ağır sanayiin devlet üzerinde icra ettiği kontrolün kuvvetlenmesi» ve sanayi gruplarının «daha müteşebbis» bir Balkan politikası lehine tazyiki, sonucunu çıkarmıya yeter mi?

Aksine, aynı yazarın, iş adamlarıyla Poincaré'den daha sıkı şahsî temasları olan — ki bundan hiç kimse şüphe edemez — Rouvier meselesini ihmal ettiği de bir gerçek. Bu şayanı hayret eksiklik, ancak, Rouvier zamanında bu çevrelere atfedilen nüfuzun «emperyalist» bir politika lehine icra edilmemiş görüldüğü ve bu itibarla eserin genel tezine uygun düşmediği için ilgi çekici olmaktan çıktığı düşünülünce, izah edilebilir.

(3) George W. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*. Munich 1951, 2 cilt. Bu misaller, I. cildin 222 - 223 ve 231 - 233. sayfalarıyla, II. cildin 247. sayfasından alınmıştır.

1903 - 1904 te İngiliz dış politikasının *Entente Cordiale*'e doğru yönelmesi, malî durumun tesiri — Yani İngiliz maliye piyasasının o sıralarda çok muhtaç bulunduğu Fransız sermayesinin Londra'ya akması — neticesi olduğunu söyleyen bir diğer tarihçinin bu faraziyesinin ne kıymeti vardır? Bu, enteresan bir fikirdir; fakta adı geçen sermaye hareketi kendiliğinden olunca ve diplomatik muhaberat o tarihlerde siyasî müzakerelerle malî meseleler arasında en ufak bir ilgi kurmaya dahi imkân verince, bu fikre nasıl güvenilebilir? Belki silâh fabrikatörleri hakkında da benzer römarklarda bulunmak gerekecektir. Bununla beraber, işte, «kâr arama» nın, anlaşmazlıkların menşesinde doğrudan doğruya bir faktör olduğu tam böyle bir vaziyet. Filhakika bu sanayiciler basın yoluyla halk efkârına tesir ve hükûmetlerin kararları üzerine nüfuz icra ederek silâh yarışını hızlandırmaktadırlar. Bununla beraber, Krupp fabrikalarının bir eski müdürü, Muehlon, tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya atılan bir mülâhaza üzerinde düşünülmiye değer. Barışçı fikirlere inanmış olan ve İsviçre'ye yerleşmiş bulunan Muehlon, II. Wilhelm Almanyası ile münasebetlerini resmen kesmişti; binaenaleyh «militarizm» e ve onun taraftarlarına mütemayil olduğu hususunda kendisinden asla şüphe edilemezdi. Muehlon, kendisine bir kâr fazlası sağlıyan silâhsızlanma yarışından pek memnun olan Krupp müessesesinin 1914 te bir umumî harbin patlak vermesini istemediğini ileri sürüyor, zira bu takdirde ihtisas kesbetmiş sanayiciler, fiilî inhisarın ellerinden çıkmasına mani olamayacaklardı: Bütün Alman maden endüstrisi silâh imali için teşkilâtlandırılacak ve harp sona erince bu teşebbüslerden bazıları önceki imalâtlarına dönecek yerde Krupp'un rakipleri olacaklardı. Georges Castellan'ın, 1933 ile 1945 arasında Konzern Krupp hakkındaki son araştırmaları, Muehlon'un fikrini teyideder görünüyor: Silâh endüstrisine büyük kâr sağlıyan harp dveresi değil, «harp öncesi» devredir. İşte bir müşahede ki, insanı, pek mutlak neticeleri tekrar gözden geçirmeye sevkedebilir. Fakat, bazı tarihçilerin basit istidlâllere, hattâ bazan tesadüflere dayanarak farkında olmadan faraziyeden ispata geçmeleri ve ihtiyatsızca tefsirler ileri sürmeleri, onların görüşlerine karşı sistematik bir şüphe tavrı takınmak için yeter bir sebep değildir: «kâr cazibesi» ne dayanan izah tarzı daima incelenmiye değer. Tarih araştırması, banka arşivlerini veya iş adamlarının hususî evrakını daha kolaylıkla kullandıkça, bu izah tarzının daha çok teyid edilmesi bile muhtemeldir. Yalnız «Emperyalizmin sosyolojisi» tezini savunanların, tenkidî incelemelerinde, kendi hesaplarına, daha müşkül-pesent olmalarını temenni etmek lâzımdır.

Araştırmaların sınırını daha da genişletmek ne demektir? Tek cepheli araştırmaya iki bakımdan tamamlayıcı unsurlar ilâve etmek zarureti vardır. Bir defa «kâr arama» ile maddî menfaatin devletlerarası münasebet-

lere icra ettikleri baskı, ileri kapitalizmin tek hususiyeti değildir. Meselâ 1906 - 1907 lerde Japon göçlerine karşı — California'da alınan tedbirleri unutmak mı lâzımdır? Bu tedbirler, Japon halk efkârında Amerika Birleşik Devletlerine karşı bir nefret ve kin hareketine sebep olmuşlardı; bu tedbirler, belki o tarihlerde iki devlet arasında meydana gelen siyasî güçlüklerin esas, herhalde kısmî sebebi idi. Halbuki bu tedbirlerin başlıca yaratıcıları, düşük ücretle çalışan bir iş gücünün rekabetinden endişelenen Amerikan işçi sendikalarıydı. Avustralya ve Yeni Zelânda'da sarı ırka mensup olanların göçlerini şiddetle tahdid eden kanunların menşesinde de, hemen hemen benzer bir sebep görülmektedir.

Restauration devrinde, Zollverein'e mani olmak için Fransız hükûmetinin Güney Almanya devletleriyle giriştiği ticaret müzakerelerini aka-mete uğratan Fransız hayvancılarının protestolarını; 1894 te Almanya'da, İmparatorluk hükûmetinin Rusya ile elverişli ticaret münasebetleri kurmak arzusunu engelliyen *Bund der Lanwirte* (çiftçiler birliği) nin kurulmasını; 1908 - 1909 buhranından sonra Avusturya - Sırbistan siyasî münasebetlerini düzeltmiye çalışan Aehrental'in, «domuz harbi» ne son vermek isteyince, Macar iktisadının mukavemetiyle karşılaşması gibi Ziraat müstahsillerinin menfaatleri, gümrük siyasetine devletin menfaatlerine uygun düşmiyen bir istikamet verdiği hallerin de daha yakından tetkiki uygun olmaz mı? Bu durumlarda ve buna benzer diğer hallerde, şüphesiz büyük arazi kapitalizminin menfaatleri yok değildir; fakat bilhassa küçük işletme sahipleri — mütevazi mal ve çiftlik sahiplerinin teşkil ettiği kütle — dir ki, galeyana gelip tepki göstermişlerdir.

Burada da kâr arama yok mu? Var. Fakat mütaden iktisadî ve malî temayüllü incelemelerin dikkati çektiklerinden başka mânada. Hâdiseler bu yönden tetkik edilince, araştırmalar, belki birçok tarihçinin sömürge emperyalizmi hakkındaki mülâhazalarını nüanslara ayırmaya götürecektir. Jules Ferry'den Joseph Chamberlain'e veya Dermburg'a varıncaya kadar bu yayılmayı teşvik edenler, milletin iktisadî refahını muhafaza etmek ve işsizliğe sebep olan istihsal fazlası buhranlarını gidermek endişesini lehte bir delil olarak zikrederlerken, neden bu delilin kıymetini hesaba katmamalı ve onu, arkasında bazı iş adamlarının veya bazı malî grupların tahrikleri gizli bulunan bir siper olarak görmekle yetinmeli?

Diğer taraftan, iş çevrelerinin nüfuzu, daima devletler arasındaki anlaşmazlıkların doğması veya bu anlaşmazlıkların artması neticesini vermez: Bu nüfuz, bir devletten diğerine, iktisadî ve malî menfaat grupları arasında bir dayanışma meydana getirdiği ölçüde, bir barış amili de olabilir. 1846 da Cobden'in ümidi buydu ve serbest mübadele iktisatçıları da — 1866 ve 1870 harplerinin onların iyimserliklerini yalanladığı sıralarda

biraz zayıflamakla beraber — aynı kanaati teyid etmekte devam ettiler. Maurice Baumont'un, yeni bir kitabında (4) önemine işaret ettiği bu ruh hali, muhakkak ki geniş geniş tetkik edilmeye değer. Fakat daha önemli olan bir husus, bazı iktisadî menfaat grupları arasında bir dayanışma vücade getirmek için yapılan teşebbüsleri tetkik etmek ve milletlerarası sermaye hareketlerinin siyasî neticelerini aydınlatmaktır.

XIX. yüzyılın sonunda iktisadî rekabetin pek kuvvetle belirmediği sömürge yayılması alanında, bu mücadeleler, kıta Avrupası devletlerinin ve Birleşik Amerika'nın sömürgelerde tatbik ettikleri gümrük kanunlarıyla daha da artmıştı. Düşünülen çare, dünyanın bazı bölgelerinde müşterek iktisadî işletmeler kurma ihtimaliydi : Şubat 1885 Berlin konferansının umumî senedindeki «açık kapı» hükmü, — Afrika'daki Portekiz sömürgelerinin mukadderatı hakkındaki, 1898 ve 1913 tarihli iki İngiliz - Alman anlaşması — 1909 da Fransa ile Almanya arasında akdedilen «Fas anlaşması» bu ihtimalin misalleridir. Kongo «anlaşma bölgesi»nde Alman ticareti, Bismarck'ın hesabettiği neticeleri elde etti mi? Almanya'da ve İngiltere'de iş çevreleri, Portekiz kolonilerinin iktisadî hayatında müşterek bir faaliyet düşündüler mi? Fransız - Alman anlaşmasının tatbikatına mani olan engelleri iş adamlar mı, yoksa siyasî menfaatler mi çıkardı? Bu sorular, bu çeşit teşebbüslerin, taraflarca siyasî münasebetlerin düzelmesine bir başlangıç olarak telâkki edildiği nispette, dikkate şayandır. Aynı şekilde, ilk hedefleri şüphesiz iptidaî madde ihtiyatlarını veya ihracat pazarlarını tevzietmek olan, fakat mevcudiyetlerinin siyasî bir gayesi de olabilen (5) milletlerarası büyük kartellerle de uğraşmak lâzım gelmez mi?

Sermaye yatırımlarına gelince, bu, Herbert Feis'in oldukça bir fikir veren eserine (6) rağmen, henüz pek az keşfedilmiş bir sahadır. Siyasî vakalar bilhassa, istikrazların bir «Yeni memleket» üzerinde yabancı hâkimiyetinin kurulmasına bir başlangıç olduğu hallerde, incelenmiştir. Fakat bu sermaye hareketlerinin siyasî rekabetleri hafifletecek tarzda olduğu haller niçin ihmal edilsin? 1830 ile 1848 yılları arasında, İngiltere'nin Fransa'da büyük yatırımlar yaptığı devirde, Fransız demiryolu senetlerine

(4) *Histoire du commerce*, publiée sous la direction de Jacques Lacour-Gayet, c. V (Paris 1952) s. 36 ve 161

(5) Bu hususta bak.: J. L. Costa'nın *Le role des unions internationales des producteurs : contribution à la recherche d'une solution pacifiques des conflits économiques* (Paris, 1932)

(6) *Europe, the worlds Banker, 1871 - 1914* Bu derginin Ekim 1952 sayısında (s. 201) Bertrand Gille, «hiç bilinmiyen bir husus, tâ XIX. yüzyılın başından beri memleketlerin malî bakımdan birbirine bağlılığı meselesidir» diye yazıyordu.

sahip olan İngilizlerin iki memleket arasındaki mücadeleyi hafifletmek için Foreign Office nezdinde gayret sarfetmiş olmaları muhtemeldir (7). Buna benzer daha nice faraziye doğrulanmaya değer! Ve Temmuz 1914 te, İngiltere'nin Avrupa harbine müdahalesine, en ciddî mukavemetin, İngiltere'nin refahının dayanak noktası olan iktisadî ve malî münasebetlerin kesilmesinin doğuracağı neticelerden endişelenen Londra Borsası muhitinden gelmiş olduğu nasıl unutulur?

«Kapitalist menfaatin» devletlerin dış politikaları üzerine tesiri, bir çok incelemenin sıklet merkezi olduğu halde, şayanı hayrettir ki, «iktisadî izah»ın diğer veçheleri bugüne kadar son derece ihmal edilegelmiştir.

Fakat, iktisadî ve malî menfaatler, milletlerarası münâsebetlerde yalnız *sebepe* olarak işe karışmazlar; aynı zamanda ve ekseriya kendilerini, Devletin güvenliğini, itibarını ve kudretini muhafaza endişesinden mülahem gayeleri gerçekleştirmek için gerekli zeminin hazırlanmasında kullanılan hükûmetlerin siyasî faaliyetlerine bir *vasıta* hizmeti de görürler. Meselenin bu veçhesi, harp esnasında iktisadî ve malî silâhın nasıl kullanıldığına tetkiki hariç, öteki veçhelerinden çok daha az tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Halbuki ben, bu hususî halin dışında, esaslı araştırmalar için malzeme bulunacağına kaniim. «Gümrük harpleri» ne ekseriya siyasî mücadeleler sebep olmamış mıdır? Meselâ, 1887 ve 1898 yıllarında İtalya ile Fransa'yı çatıştıran, yahut 1906 ile 1911 arasında Avusturya - Macaristan ile Sırbistan'ı çarpıştıran hallerde, alınmış olan tedbirler, hükûmetlere siyasetlerinin istikametini değiştirecek olan halk etkârında bir hareketi tahrik etmek gayesini güdüyordu. Aksine 1890 - 1893 Alman - Rus iktisadî harbinin menşesinde iktisadî menfaat ayrılığı vardır; fakat Alman hükûmetini bu harbe son vermiye sevkeden siyasî mülâhazalardır: 10 Şubat 1894 tarihli ticaret anlaşmasında, Rus buğdayının gümrük giriş tarifesi düşürülmüş ve böylelikle Alman hububat müstahsillerinin menfaatleri feda edilmişti; imdi, İmparatorluk Meclisinde II. Wilhelm, 18 Şubat 1894 tarihinde, «Almanya ile Rusya arasındaki münâsebetleri düzeltmek» ve Fransa ile Rusya arasında «bağların gevşediğini görmek» için bu fedakârlığın zarurî olduğunu söylüyordu. «Büyük ticarî muameleler»in dış politika üzerine nüfuz icra etmesinin tipik örneği sayılan «Dolar diplomasisi»nin de tetkiki şunu gösterir ki, kendi siyasî faaliyetne yol açmak için ekseriya bizzat Amerika Birleşik Devletleri'dir ki, Amerikan bankerlerini ileri sürmüştür. Théodore Roosevelt Kongre önünde ve halk etkârı önün-

(7) Bu, L. N. Jenks'in faraziyesidir, *The Migration of British Capital to 1875* (New - York, 1938)

de kendisini haklı çıkarmak için, stratejik sebeplerden mülhem teşebbüslerin iktisadî ve malî delillerini kullanmıştır. 1911 de Çin'de Milletlerarası Bankerler Birliğine (Consortium) katılmakta tereddüt eden Amerika Dışişleri Bakanlığı tarafından teşvik görmüş ve onun baskısına boyun eğmişlerdir; gerçi bu bankalar ertesi sene Consortium'dan çekilmişlerdir; ama bu sadece 1912 seçimlerinde iktidara gelen Demokrat hükûmetin, Cumhuriyetçi hükûmet tarafından takibedilen hattı hareketi terketmesi ve Doğu Asya'da sermaye yatırımlarına garanti vermeyi red, buna karşılık Meksika'daki yatırımlara bu çeşit garanti vermeyi kabul etmesindedir. XX. Yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğunda ve İran'daki İngiliz siyasetinin temayülü de benzer mülâhazalardan mülhemdir : mühim mevkilerdeki İngiliz işletmelerinin ve İngiliz bankalarının menfaatlerini İngiliz hükûmeti siyasî mülâhazalara feda etmekten çekinmiyor. Tahran'da İngiliz siyasî temsilcisi iktisadî teşvikin öneminde ısrar ettiği zaman, Sir Edward Grey, bu mülâhazaların stratejik meselelere, yani Hindistan'ın güvenliğini sağlamak için zarurî olan şartlara, bağlanması gerektiği cevabını verdi. Osmanlı İmparatorluğunda, Alman Bağdad Demiryolu (Bağdadbahn) işletmesine İngiliz hükûmetinin mukavemet sebebi de siyasîdir — Küveyt meselesi — ve bu menfaatleri korumak için de «malî silâh» kullanılmıştır. Alman şirketi tarafından çıkarılmış hisse senetlerine «boykot», hem de 1903 te İngiliz bankerlerinin taban tabana zıt bir yol tutmak arzusuna rağmen. 1875 ten önce Tunus'a ve Mısır'a, keza 1911 ile 1914 arasında Balkan devletlerine borç vermekte siyasî emellerin oynadığı rolü incelemek çok daha lüzumludur. Nihayet, Fransız - Rus ittifakının yürütülmesinde, «malî silâh» in müessiriyetine itiraz etmeyi kim aklından geçirebilir? Rus istikrazlarının Paris Borsası kotasına kabulü karşılığında hem siyasî istekler (meselâ 1906 yılı başında (Alceziras konferansı sırasında Rus diplomasisinin Fransa'yı desteklemesi), hem de askerî konvansiyonun tatbikatını kolaylaştırmaya matuf taahhütler vardır. Şüphesiz bunun içindir ki, Fransız piyasasında «Rus tahvillerinin dolup taşmasından» endişelenen Maliye Bakanlığının mükerrer itirazlarına rağmen, Fransız hükûmeti, Rusya'ya ittifakın hayatı için zarurî olan bu malî yardımı yapmakta devam etti ve hattâ 1905 te Rus sefaretine, reklâm işleriyle uğraşan memurunu Fransız gazetelerine Rus yardımı dağıtmakla vazifelendireceğini bildirmeye kadar gitti : Kambiyo idaresi müdürünün kanaatine göre, eğer basın Rus tahvilleri hakkında Fransız hamillerine teminat verecek şekilde harekte etmeseydi, Paris'te yeni Rus istikraz tahvilleri nasıl itibar görürdü ?

Bu römarklar, iktisadî veya malî menfaat düşüncesiyle siyasî mülâhazaların birbirine giriştiği meselelerin bütün kompleksliğini göstermiye şüphesiz yetmez. Ekseriya aynı meselenin inkişafında, iktisadî veya malî

menfaatler, zamana göre, siyasî faaliyetin kimi *sebebi* rolünü, kimi de *vasıtası* rolünü oynar (8). Bununla beraber bu izahlar yahut römorklar, iktisadî veya malî menfaatlerin dış politikanın yönelişinde ağır basan ve kesin bir tesir icra ettiği yolundaki teze hangi ihtirazi kayıtları koymak uygun olacağını gösterir : Şüphesiz *bazan* durum öyledir, yani iktisadî ve malî menfaatler ağır basan ve kesin bir tesir icra eder; fakat aceleci genellemelerden kaçınmak, ölçü duygusunu ve nüans endişesini muhafaza etmek gerekir.

Demografik Şartların Tesiri

Milletlerarası siyasî ve iktisadî münâsebetlere demografik şartların etkisi, henüz kül halinde bir icelme konusu olmadı, sanıyorum. Ancak bazı veçheleri dikkati çekmiştir.

Temel müşahedeleri (constatations de base) - devletlerin karşılıklı demografik gücünün değişmesi, göç cereyanlarının şümulü ve istikameti - kolaylıkla elde etmek mümkündür ve neticeleri de ana hatları itibarıyla - meselâ gerek devletler arasında iktisadî bakımdan olduğu gibi silâhlı kuvvetler toplama bakımından da bir kuvvet muvazenesi, gerekse Avrupa ve Amerika kıtalarının karşılıklı durumlarında meydana gelen esaslı değişiklikler bahis konusu olsun - ekseriya gösterilmiştir.

Avrupa devletleri arasındaki kuvvet münâsebetlerinde nüfus artışı - hatırlatmak fuzulî değil midir? - çok gayri müsavi neticeler vermiştir: Bu artış, 1871 ile 1914 arasında Alman İmparatorluğunun büyük endüstrisi ve askerî kudretinin inkişafında esaslı bir unsur olduğu halde, Rusya'da ve İtalya'da aynı neticeleri vermemiştir. Şu halde, demografik yükselişin sür'ati, ancak teknik inkişafın ve sanayi teşkilâtının işgücünü kendisine çektiği devletlerde iktisadî kuvvetin esaslı bir faktörü oluyor. (9); başka taraflarda bu yükseliş, devletin milletlerarası politikada rolünü zayıflatan bir huzursuzluk ve bilhassa çiftçiler arasında bir karışıklık sebebi oluyor. Bu yükseliş sür'ati, silâhlı kuvvetlerin miktarının harp potansiyelinin en önemli faktörü olduğu devirlerde, devlete daha tesirli bir siyasî faaliyet vasıtasını veriyor mu? Muhakkak ki evet; fakat devlet maliyesinin durumu asker toplamak için mevcut kaynakları kullanma imkân-

(8) Bak.: P. RENOUVIN, *La politique des emprunts étrangers aux Etats-Unis de 1914 à 1917*, *Annales : économie, sociétés, civilisations*, Temmuz 1951.

(9) Bu hususta bak.: J. GOTTMANN, *La politique des Etats et leur géographie* (Paris 1952), clap. v.

nını vermesi ve içtimaî yapının ihtiyat birliklerinin teşkilini kolaylaştırması şartıyla. XX. yüzyılın başında İtalyan hükûmetinin - ki ordusu, sayıca ve kuvvetçe, memleketin daha geniş malî imkânlar temin edebildiği takdirde erişebileceği seviyenin % 30 undan düşük kalmıştı - elini kolunu bağliyan bilhassa malî kaynakların yetersizliği olmuştur. Çarlık hükûmetinin de, Rusya'nın muazzam nüfus üstünlüğünden geniş ölçüde faydalanmasına mani olan şey, teşkilâtlandırma güçlükleri yanında, bilhassa malî durum olmuştur. Bu malî yetersizliğin veya teşkilâtlandırma güçlüklerinin bilhassa burjuvazinin ruh haletine ve onun millî fedakârlıkta üzerine almayı kabul ettiği hisseye bağlı olduğunu belirtmeksizin nasıl geçilir?

Avrupa dışında, 1867 den 1914 e kadar Çin ile Japonya arasındaki paralellik ise klâsiktir. Bu devletlerin birinde, itiraz etmeksizin askerlik hizmetinin yükünü kabul eden bir halk; ünvanlarından, imtiyazlarından, gelirlerinden mahrum edilmiş fakat daima «şeref kanunu» na (code de l'honneur) bağlı ve her zaman asker vermiye hazır bir Samurayi sınıfı; parlâmento hayatında başlıca endişesi, mütereddit siyasî partilere silâhli kuvvetlerin levazımına harcanacak tahsisatı kabul ettirmek olan bir hükûmet, var. Diğerinde ise, askerlik hizmetinden nefret eden ve ferdin yahut ailenin menfaatlerini devletin yüce menfaatlerine feda etme inancından bihaber bir halk; askerî hizmetlere geçmek için idarî makamları terketmekten hemen hemen topyekûn tiksinen bir Aydınlar sınıfı; devlet maliyesini teşkilâtlandırmaktan âciz bir hükûmet var. Demografik faktör ancak tali bir rol oynuyor. Göç hareketlerinin milletlerarası münâsebetlere tesirine gelince - gerek 1921 yılına kadar, Amerika Birleşik Devletleri kanunlarının kapıları ardına kadar açık bıraktığı bütün devre zarfında, Avrupa'dan Amerika'ya doğru göç, gerekse bilhassa Sibiryaya demiryolunun (Transsibérien) inşaasından itibaren Rus muhacirleriyle Sibiryaya'nın iskân edilmesi mevzuubahis olsun - işte henüz pek az bilinen bir inceleme sahası. Bunun, iktisadî inkişafı büyük mikyasta bu iş gücünün girişine bağlı olan «göçmen çeken» memleketlerdeki neticeleri; bu göç akımının bir «defi belâ» vazifesi gördüğü topraksız köylüler yahut ırkî ve dinî «azınlıklar» diyarı çıkış memleketlerindeki içtimaî neticeleri; nihayet milletlerarası münâsebetler üzerindeki siyasî ehemmiyeti, bu büyük nüfus kaymalarının yalnız Amerika ile Avrupa'nın umumî dünya hayatındaki karşılıklı rolünü temelinden değiştirdiği için değil, fakat aynı zamanda güneyli İtalyanları, Avusturya - Macaristan Slovaklarını veya Rusya İspartorluğu Yahudilerini Avrupa dışına sürdüğü için, keza merkezi Rusya köylülerini Sibiryaya'ya sevkettiği için bu hareket, Avrupa devletlerinin dahilî güçlüklerini hafifletti ve böylelikle hükûmetlere bir fikri serbestî ve belki de dış politikada daha geniş bir hareket serbestisi ver-

di ve diğer taraftan da bu devletler nüfus fazlası baskısını hafifleterek barışın korunmasına müsait bir unsur haline geldiler.

Bütün bu hususlarda daha önce gösterilmemiş hiç bir şey yok; ama bununla beraber, ekseriya teferruatlı incelemeler henüz eksik. Meselâ XX. yüzyılın başında Birleşik Amerikanın yahut Brazilyanın iktisadî terakkisinde Avrupa göçmenlerinin rolünü, Birleşik Devletler için Immigration Commission (Göç Komisyonu) raporlarının malûmatlarından yahut São - Paulo devletine İtalyan göçleriyle ilgili incelemelerden (10) faydalanarak belirtmek mümkün ise de demografik şartların oynadığı rolün diğer veçheleri araştırmacıların dikkatini çekmiye değer.

Bu araştırma konularından bir tanesi, büyük göçmen kütleleri vermiş olan Avrupa devletlerinin bu göç hareketleri karşısında takip ettikleri siyaset olabilir. Sadece İtalyan hükûmetinin 1914 ten önceki davranışı ve bu politikanın Faşist rejimi devrinde değişmesi, kısaca incelenmiştir. Viyana ve Budapeşte kanunları askerlik yaşına gelmiş erkeklerin göçmelerini yasak ettiği halde, Avusturya - Macaristan İmparatorluğunun niçin külliyetli miktarda göçmen verdiğini tâyin etmek, enteresan olmayacak mıdır? Tahmin edilir ki, kanunî hükümlerin aksine olarak, göçün geniş miktarda inkişaf edebilmiş olması, idarenin göz yummayı tercih etmiş olmasındandır: şüphesiz fakirlerin, yani memnun olmıyanların, göçetmesinin içtimaî plânda sağladığı fayda (avantaj), askerî bakımdan muhakkak olan menfaatten - harp halinde hizmete müsait bütün erkekleri memleket sınırları içinde tutmak - daha üstün görünüyordu. Çarlık hükûmetinin «gizli» Yahudi göçüne karşı olan davranışı, aynı şey değil midir? Bunlar sadece doğrulanması gereken faraziyelerdir.

«Bayraksız Koloniler» meselesinin de daha yakından incelenmesi gerekir, zira bu yabancı halk nüvelerinin meydana gelmesi, bazan devletler arasında anlaşmazlık sebebi olmuştur ve diğer bölgelerde de olabilir. Bu kolonilerin doğuşuna, sadece çıkış memleketlerinin içtimaî şartları ve gidilecek memleketin iktisadî bakımdan çekiciliği sebebiyet vermiş olması, Tunustaki İtalyanlar, Transval'deki *Uitlander*'ler veya Güney Brazilya'daki Almanlar bakımından muhtemeldir. Fakat, bu göç dalgasının doğuşuna tamamen yabancı oldukları bir devirde bile Avrupa hükûmetlerinin bundan siyasî gayelerle menfaatler eldetmiye çalışmalarını ve bu «bayraksız koloniler» in, emperyalistlerin emellerini gerçekleştirmek hususunda işgal ettikleri yerin ne olduğunu - bu emeller, hükûmetlerin dış politikalarında, bir faaliyet programı neticesine varmış olsun veya olmasın - incelemek ilgi çekici olacaktır.

(10) Hususiyle, BONARDELLI, *Lo stato di Sao Paulo del Brazile el'emigrazione italiana* (TURİN, 1916)

Bu nüfus kaymalarının incelenmesinde milletlerarası münâsebetler tarihi diğer bir görüş noktasını da ihmal etmemeli: Avrupa'dan gelen göçmen akınından faydalanan devletlerin dış politikalarının istikamet alışında bu göçlerin ehemmiyeti. Birleşik Amerika'da XX. yüzyılın başına kadar bu ehemmiyet pek hissedilmemiştir; fakat 1911 de Göç Komisyonu'nun dikkatini çekmeye başlamış ve Birinci Dünya Savaşı sırasında, daha 1914 Ağustosundan itibaren Başkan Wilson'un «Amerikan Milletine» mesajını haber veren bir rol oynamıştır. Bu durum, «yeni» göçmenlerin - bilhassa «iskân unsuru» olarak değil de «ziraat amelesi» olarak telâkki edilen İtalyanların - devlet hayatına girmeye teşvik edilmediği Güney Brazilya'da aynı olmamıştır.

«Nüfus tazyiki» bir yayılma politikasını haklı gösterecek delil olarak zikredilmiştir: Almanya'da XX. yüzyılın başından itibaren; İtalya'da Faşizm devrinde, fakat aynı zamanda 1914 ten önceki milliyetçi propaganda sırasında ve Japonya'da da bilhassa 1919 dan sonra. Göçmenler için toprak, yahut iktisadî nüfuz bölgeleri eldedilmesi, devletler tarafından halkın hayat seviyesinin düzeltilmesi için elzem olarak gösterilmiştir. Halbuki «rehine» devletlerde bu argüman daima münakaşa edilmiştir. Jean Gottmann'ın işaret ettiği gibi, bilhassa belirtmek gerekir ki, hayat seviyesini iyileştirmek, millî ekonominin iç teşkilâtına da bağlıdır ve binaenaleyh «nüfus tazyiki» kavramı, yalnız yüz ölçümü ve nüfus rakamlarına göre tâyin edilemez. Bununla beraber belirtilmesi gereken husus, bu zarureti ileri süren hükûmetlerin zihniyetidir: onların nazarında bu, acaba bir sebep mi, yoksa sadece bir bahane mi idi?

Nihayet demografik şartlar, kollektif psikolojide, devletlerin dış politikalarının istikamet alışında tesirleri hissedilir derecede olan temayüller de yaratabilir. Artışı süratli olan halk arasında ekseriya görülen iyimserlik duygusu; «gençler» in nispeti yüksek olan bir sosyal çevrede daha fazla gelişen teşebbüs zihniyeti; geçmişin hatıralarından sıyrılan bir neslin yaşlanmasıyla bir milletin dış meselelere karşı olan davranışında meydana gelen değişiklikler, işte milletlerarası münâsebetler tarihinin üzerinde durması lâzım gelen müşahedeler: Marcel Reinhard ile Yves Rencuard tarafından (11) yapılan telkinler araştırma vasıtaları ve ele alış metodları daha iyi tâyin edildikten sonra araştırmalara girişmenin mümkün olacağı bir yolu göstermektedir.

(11) *Histoire et demographie*, avril 1950, p. 193 - 206 ve *La notion de génération en histoire*, Janvier 1953, p. 1 - 23

Kollektif Psikolojinin Tesiri

Milletlerarası münâsebetleri tâyin eden derin amiller arasında milletlerin kollektif psikolojisine, onların hislerine yahut ihtiraslarına, sempatilerine yahut antipatilerine, düşünüş tarzlarına nasıl bir yer vermeli? İşte bu alandadır ki tarih araştırması en büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır.

İlk düşünce, millî duygunun tezahürlerini incelemektedir. Her millet kendi millî menfaatlerini, yahut «millî misyonu» nu nasıl anlıyor? O anlayış ki devirlere göre değişir ve müstakar bir kıymet ifade etmez. Kendi medeniyetinin orijinal hususiyetlerini muhafaza etmek ve vatanının emniyetini sağlamak hususunda beslediği arzu, yahut devlet kudretini temin etmek ve yayılma alanını genişletmek hususundaki iradesi nedir? Bunlara ulaşabilmek için nasıl faaliyet vasıtaları düşünüyor?, XX. yüzyılın ilk yarısında Almanya'da ve İtalya'da birlik duygusunun gelişmesine, keza Birleşik Amerika'da yayılma fikrinin ve millî menfaat anlayışının doğuşuna hasredilen büyük eserlerin çoğunun görüş tarzı budur. Federico Chabod'un yeni güzel kitabında (12) da aynı yol takip edilmiştir. Fransız historografisi bugüne kadar daha geri kalmıştır, bu yola ancak yeni yeni temayül etmektedir (13). Fakat milletlerarası münâsebetler tarihini daha fazla ilgilendiren husus, mukayeseli incelemelerdir. On beş sene kadar önce çok enteresen bir sentez teşebbüsünde (ki 1871-1914 devresine aitti) Friedrich Hertz, devletler tarafından takip edilen «kuvvet politikası» nın çeşitli şekillerini ve bu ayrılıkların izahını kaleme almıştı; Fakat, o, hazırlık çalışmaları yapılmamış olduğundan konusunun bütün veçhelerine hâkim olamadığını itiraf ediyor. Bu müşahede bugün de muteber olarak kalıyor.

Bu izahı nerede aramalı? Friedrich Hertz'in fikrince, acaba her milletin «siyasî, içtimaî ve fikrî yapısı» nın incelenmesinde mi? Millî mizaçın hususiyetlerini ve geleneklerin tesirini de hesaba katmak gerekir.

Millî mizaç ne demektir? İşte bir inceleme ki, gerçekten ekseriya keyfi olmak tehlikesiyle karşı karşıyadır: Hiçbir zaman bir milletin kendi karakteri ve kendi zihniyeti hakkındaki kanaati, yabancı müşahitlerin tasvir ettiklerine tamamen uydurulamaz. Bununla beraber, yabancılardan

(12) *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896* Vol. I: *Le premesse* (Bari, 1951)

(13) M. Girardet'nin «Fransız Millî duygusunda Alsace - Lorraine meselesi», M. Boudot'nun «Fransız sosyalistleri ve 1830 ile 1870 arasında dış politika» ve M. Tudesq'nin ileri burjuvazi hakkındaki çalışmalarıyla.

ve yerlilerin müştereken müşahede ettikleri hususiyetleri belirtmek mümkündür : bu hususiyetler, belki de bu milletin dış politika meseleleri hakkındaki davranışını ve devirlere göre bu davranışın değişmelerini izah için yeter bir esas olabilir.

Gelenek nedir? Ne «davranış ve endişelerin devamlılığını», ne de bazı hal çarelerine (14) olan bağlılığı ihmal etmemek lâzımdır. Bu gelenekler bütün ağırlığıyla, «mesleğe» girdiği sırada beslediği fikirleri güçlükle aşabilecek olan diplomasi memurlarının üzerine çöker. Fakat parlâmento çevrelerinin davranışına ve kamu oyunun büyük cereyanlarına hangi ölçüde istikamet verirler? Amerikan inzivası ciddî incelemelerin konusu olduysa da bile, İngiliz parlâmento çevrelerinin «daimî ittifaklara» ve mecburî askerlik hizmetine karşı besledikleri kin, yahut Fransız diplomasisinin «ters ittifaklar» (Alliancès de revers) an'anesi hakkında aynı şey söylenemez. Millî duygunun icra ettiği tazyike paralel olmamasına rağmen, dinî duygunun rolü de daha dikkatli bir incelemeye değer. Bu rolün, alâkanın, sömürge yayılması tarihine yahut milletlerarası münâsebetler tarihine doğru teveccüh etmesine göre, birbirinden çok farklı iki veçhesi vardır.

Birinci halde, havarilik arzusu bazan yayılmayı tâyin eden sebeplerden biri, bazan da bu yayılmayı halk efkârının bir kısmı önünde «haklı göstermiye» yarayan delillerden biri olmuştur; diğer taraftan dinî inanç yalnız islâm memleketlerinde değil, fakat Çin'de ve Zenci Afrikasında da yerli çevreler tarafından Avrupalıların sızmasına karşı mukavemetin ağırlık merkezi olmuştur. Bu mukavemet hakkında ne biliyoruz? Tarihî araştırmalar için en müsait şartlarının mevcut olduğu sanılan durumlarda - Cezayir'in Fransa tarafından fethinde - bile en sağlam incelemeler, dinî tarikatlerin rolünü ihmal etmiş görünüyorlar. Yalnız yerli tarihçilerdir ki yarın bu boşluğu doldurabileceklerdir. Fakat Avrupalı misyonerlerin faaliyeti daha iyi incelenmiş midir? Dinî cemiyetlerin şekilleri ve yerliler arasındaki içtimaî faaliyetleri bakımından, evet. Bununla beraber buna - henüz yeni yeni incelenen - misyoner kongregasyonlarıyla sömürge yayılması hareketinin kadroları arasında kurulmuş münâsebetlerin incelenmesini de ilâve etmek lâzımdır.

Avrupa devletleri arasındaki münâsebetler tarihinde dinî duyguların etkisi, gerek doğrudan doğruya millî azınlıkların protestolarına, gerekse Balkan devletleri arasındaki anlaşmazlıklara karıştığı ölçüde in-

(14) Bu hususta bak.: Girardet, «L'influence de la tradition sur la politique étrangère de la France» (L'Association française de Science politique «Yuvarlak masa» sına sunulan rapor)

celenmiştir. Çarlık Rusyasının dış politikası tarihçileri tarafından yalnız panislavizmin temelleri bakımından değil, fakat aynı zamanda bazı siyasi teşebbüsler bakımından da din duygusunun etkisi, gelgeç bir şekilde incelenmiştir. Meselâ din faktörü göz önünde tutulmaksızın bu Çarlık Rusyasının 1915 teki Balkan politikası nasıl anlaşılabilir? Rus diplomasisi, Ortodoks Sırları açıkça ve tercihan desteklediği halde, Hırvatlar veya Slovenler hakkında aynı gayreti sarfetmiyor. Şu halde Rus diplomasiis, dinî yakınlığın Rus nüfuzuna tesirli bir faaliyet imkânı sağlayacağına inanmış görünüyor. Gene bunun içindir ki, 1915 yılı başında Rus askerleri Galiçya'nın bir kısmını işgal ettikleri zaman, Rus hükûmeti orada Uniat'lar aleyhine Ortodoks kilisesinin propagandasını yapmakta gecikmedi. Grandük Nikola, «cephane trenleri istiyorum, bana papaz trenleri gönderiyorlar» demişti.

Protestan kiliseleri meselesinde ise, dinî mizaçların yakınlığının Palmerston zamanında İngiltere - Prusya münasebetlerinin ve 1939 ile 1933 arasında İngiliz - Alman münasebetlerinin istikamet alışında biraz rolü olmamış mıdır? Bu, ciddî delillere dayanıyor gibi görünen fakat kanaatimce bugüne kadar henüz yakından incelenmemiş olan bir faraziye dir. Sonra Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Protestan kiliseleri arasında misyoner faaliyetlerini koordine etmek için yapılan yakınlaşma gayretlerinin (1910 Edinburg konferansının gayesi buydu) milletlerarası politika üzerine ne ölçüde tesir ettiğine bakmak ta gerekmez mi?

Bu alanda katolikliğin faaliyetine gelince, bu iki şekilde olmuştur: Bir taraftan katolik partilerinin, bu partilerin faal rol oynadığı devletlerdeki, faaliyeti; diğer taraftan hiyerarşide, dinî nizamlarda — iki şeyi karıştırmamalı — Papalık makamının faaliyeti. (1887 de Bismarck'ın askerlik kanunu hakkındaki Papalık makamının telkinlerine karşı, Alman katolikliğinin Parlâmento şeflerinin gösterdiği mukavemeti düşünelim). Sonra, XIX. yüzyılda olduğu gibi, 1919 ile 1939 arasında da Fransız, Alman, İtalyan Katolikleri arasında bir dayanışma görmiye imkân olmadığını ve 1873 te Bismarck'ın bir katolik «ittifakı» korkusunun birkaç Fransız papazının boşboğazlığından başka bir esasa dayanmadığını belirtmiye lüzum var mıdır? Ve, Vatikan arşivlerinden faydalanmak sıkı ve sert kaidelere bağlı kaldıkça, Papalık makamının milletlerarası politikasını incelemenin hemen hemen imkânsız olacağını ilâve etmeye lüzum var mı?

Bu, bir milletin bir diğer millet hakkındaki intibasını kaleme alacağı zaman, tarihçinin ele alacağı oldukça farklı bir sahadır. Anlaşmazlıkların ve hoşnutsuzlukların, ön yargıların ve körükörüne inançların veya sempatilerin menşeiini araştırmak; bir devletin gücünün komşuları tarafından nasıl takdir edildiğini yahut bilinmediğini göstermek; bir halk efkârında,

neticesi önleyici tedbirler tavsiye etmiye varan, korkuların doğuşunu göstermek; işte milletlerarası münasebetler tarihini evvel emirde ilgilendiren bir sürü araştırma. Halbuki bu alan bugüne kadar sadece mukayeseli edebiyat tarihçileri tarafından aydınlatılmıştır ki, onların da görüş açıları farklıdır. Meselâ işte değerli ve ilgi çekici olduğu muhakkak olan M. Monchoux'nun son eseiri (15). Yazar, 1815 yılını takip eden 20 yıl zarfında, Mme. Staël'in tesiri altında Fransız edebiyat çevrelerinin Alman dostluğuna (germanophilie) sürüklendiğini, bu dostluğa karşı bir tepkinin, ancak 1832 yılında Quinet'nin, Almanya hakkındaki kendi müşahedelerinin Mme. Staël'in intibalarına uymadığını belirtmesinden sonra başladığını, gösteriyor. Bu büyük germanophil cereyanının mevcudiyeti ve devamı, Fransız dış politikasını incelemek için bir aydınlatıcı unsur sağlar mı? Evet, fakat yalnız, aydın çevreler tarafından gösterilen bu aşırı Alman hayranlığının ne ölçüde halk efkârına ve hükûmet faaliyetine istikamet verdiğinin tayin edilmesi şartıyla. Şu halde edebiyat tarihi görüşünü tekrar gözden geçirmek ve genişletmek gerekir; bu alandaki çalışmalar için yeni bir araştırma metodu tayin etmek lâzımdır: René Rémond, enteresan olmayı vadeden bir eserinde bu metodu tâyine çalışmıştır (16). Eğer bu derin halk hisiyatı cereyanlarının siyasî kararlar üzerine kat'î bir tesir icra ettiği düşünülürse, bu çok geniş bir inceleme olur. Meselâ 1846 ile 1852 arasında Palmerston'un «Yankee» lere son derece kızgın olduğu sırada onlara kafa tutmaktan kendisini sakınması, sadece İngiliz iş çevrelerinin tesirine maruz olduğu için midir? Palmerston, Amerikan kuvvetinin gelişmesinin önüne geçilemeyeceğine kani olan İngiliz halk efkârının temayüllerine karşı da hassas gibi görünüyor. Ve 1895 te İngiliz kabinesinin Japon politikası hakkında da aynı römarklarda bulunulamaz mı?

Halbuki bütün bu bakımlardan kollektif psikolojinin *tarihî* tetkiki, aynı engellerle karşılaşılıyor. Bir fikir cereyanının gelişmesini «siyasî literatürün» bir analiziyle incelemek, araştırmanın ancak ilk ve en kolay safhasıdır ki, bununla yetinilmiye temayül edilir. Güçlük, bunun pratik önemini, bu yazıların akislerini hesaplamak bahis konusu olunca kendini gösterir. Tiraj miktarını gösteren kesin bilgiler olmadığından — ancak bir mesut tesadüf bu bilgileri toplamaya imkân verebilir — bir eserin yayılış alanını tespit etmek için birkaç işaret göstermekle yetinmek gerekir: Basında bu eser hakkında çıkmış makale miktarı, münakaşaların doğuşu. Fakat bu, yalnız aydınların fikirlerini anlayabilmektir. Bir fikrin daha geniş çevrelere yayılışını takip edebilmek için, bazı memleketlerde ve bazı

(15) L. *Allemagne devant les Lettres françaises, 1814 - 1836* (Paris, 1953)

(16) Charles - H. Poutas'nın başkanlığında hazırlanmış bir tez olan eserin geçici başlığı, *Les Etats - Unis devant l'opinion française*'dir ve Ayrılık harplerinden önceki devreyi inceliyecektir.

devirlerde ders kitaplarını gözden geçirmek ve öğretim kadrolarının ruh halini incelemek mümkündür. İşte daha fazla keşfedilmesi gereken bir alan. Bu kâfi gelecek mi? Şüphesiz ki hayır. Tarih araştırmasının esas konusu, halk kütlelerindeki fikir cereyanlarını ayırmak ve halkın bu ruh halinin bir hükûmetin kararları üzerine ne derece tesir ettiğini tâyin etmektir. Hangi vasıtalarla? Seçimlere bakmak, ekseriya sadece şüpheli malûmat sağlar. Çünkü, çoğu zaman seçmenlerin davranışını tâyin eden, dış politika meselelerine muğlâk bir şekilde bağlı bulunan iç politika meseleleridir. Münakaşaların serbest olduğu zamanlarda parlâmento müzakereleri, daha makbul bilgiler verir; bundan başka bu müzakerelerin havasını da hesaba katmak lâzımdır: Soru sahibinin her şeyden önce bilhassa hükûmeti güç durumda bırakmağa çalıştığı andan itibaren, onun ileri sürdüğü delillerin, hakikate ve hattâ hatibin mensup bulunduğu ve düşüncelerine tercüman olduğunu bildirdiği siyasî partinin fikirlerine bile uyması şüphelidir. İdarî memurların veya «halkın fikri» hakkında hükûmete bilgi vermekle görevli servis memurlarının raporlarına da — birçok hallerde, verilen bilginin evsafını ve bilhassa bu bilgileri verenlerin dürüstlüğünü tâyin etmek imkânı olmadığından — güvenilemez: Acaba nâhoş hakikatleri söylemeye cesaret edecek kadar fikrî bağımsızlığa sahip midirler? Hükûmetle ilgili olmıyan bugünkü müşahitler tarafından yapılan anketler de artık itimat telkin etmiyorlar, zira bu anketlere ekseriya ya önceden bilinen bir fikir yahut da bir siyasî parti istikamet vermektedir.

Geriye, basının incelenmesi kalıyor: Bu şüphesiz tarihçinin elinde en az münakaşalı kaynaktır. Ama bununla beraber okadar ihtiraz payı ayırmak lâzımdır ki! Tarih araştırması gazetelerin incelenmesi sayesinde halk efkârının cereyanlarını tâyin etmeye kalktığı zaman esaslı bir güçlükle karşılaşır, çünkü basın, kimi halk efkârını sevk ve idare ettiğini, kimi de onu aksettirmekle yetindiğini iddia eder. Her iki halde de halk efkârının durumu hakkında malûmat verir. Hiç değilse tarihçinin basından ümidetmediği şey budur. Bu ümidin değeri nedir? Gazetesi halk efkârına klavuzluk etmeyi istediği zaman, bunu ne derece başarabiliyor? Eğer gazete okuyucuların hislerini veya önyargılarını tatmin etmeye dikkat ederse, okuyucuların hissiyatını yanlış anlamış olmaz mı? Halk efkârının devlet adamı üzerindeki tesirini tâyin etmek için bir hükûmet ile «serbest» basın arasındaki münasebetlerin incelenmesi gibi bir bakımdan da meseleyi ele almak daha kolay değildir: *Filân* gazete, *filân* zamanda halk efkârının önemli bir cereyanını ifade ediyor sayılabilir mi? veya, sadece kendisini destekliyen iktisadî veya malî grupların mı menfaatlerini aksettirmektedir? Hangi vasıtalarla hükûmet bu gazetelerden veya redaktörlerinden birine hâkim oluyor? Nihayet bazı memleketlerde veya

bazı devirlerde yabancı hükûmetlerin malî etkisini de hesaba katmak gerekmez mi ?

Şüphesiz tenkit prensiplerini ortaya koymaktan daha kolay bir şey yoktur. Fakat tatbikatta her an güçlüklerle karşılaşılır : Bu gazetenin haber alma kyanakları neler idi ? Tirajı neydi ? Hükûmetle, siyasî partilerle, menfaat gruplarıyla münasebetleri nasıldı ? İşte bir sürü soru ki, arşivler bu hususta dilsiz ve bugünkü müşahedeler yetersiz ve şüpheli olduğu için ancak kısmen cevaplandırılmaları mümkündür. Basında önemli bir makale yayınlandığı zaman, devrin en uyanık adamlarının bile bunun, «kendiliğinden» mi, yoksa «telkin ile» mi yayınladığını bilemedikleri düşünülürse, tarihçinin meseleyi aydınlatma şansı ne olabilir ? Basını incelemeye hasredilmiş birçok tarih çalışmasında, tenkidin ekseriya pek müphem kalması da aynı derecede teessüfe şayandır. Bu hususta da, bazı denemelerle (17) daha önce çizilmiş yolu takibederek, önce çalışma metoduna dikkat etmek gerekirdi, fakat daha sonraki devre için muteber olan römorkları, fazla tirajlı gazetelerin gelişmesinden önceki devreye tatbik etmekten sakınarak.

Devletlerin dış politikalarına istikamet veren bu derin saiklerin tesirinde bir kademelendirme yapmaya çalışmak, yalnız bu saiklerin karşılıklı rolleri devirlere ve devletlere göre değiştiği için değil, aynı zamanda bu saikleri birbirlerinden ayırmaya matuf her teşebbüsün keyfî olacağı için, yersiz olacaktır. Tarih araştırması, hemen her zaman milletlerarası münasebetler tarihinde iktisadî veya malî şartların oynadığı rol hakkında izler bulabilir. Zira bu çeşit meşgalelerin hiç mevcut olmadığı haller pek nadirdir : Tarih araştırması, aynı şekilde bu maddî menfaatlerin de kolektif psikolojiye tesirini, Federico Chabod'un ifadesine göre, «insanların ruhunu ateşlendirmeğe ve onlara bir iman vermeğe» çalışarak, gösterebilir : Bağımsızlık arifesinde Belçika millî duygusu iktisadî faaliyetlerin geliştiği ölçüde, daha şiddetle izhar ediliyor; XIX. yüzyılın büyük kısmında «orta halli İngilizin» üstünlük inancını tâyin eden şey, İngiltere'nin dünya iktisadî hayatındaki başarıları olmuştur; II. Wilhelm zamanındaki Alman millî duygusu incelendiği zaman da benzer şeyler söylenebilir. Fakat,

(17) Hususiyle, **Yale Review** dergisinin Nisan 1928 sayısında A. Spenser'in **The press and international Affairs** adlı makalesi, **Annals of American Academy of political Science**, Temmuz 1932 de F. Douglas ile K. Römer'in **The Pres as a factor of international affairs** adlı yazısı ve **Recueil des cours de l'Académie de droit international**, 1933, te O. Butter'in **La press et les relations politiques internationales**, adlı yazısı.

tersinden bakarak, kollektif psikolojinin devletlerin iktisadî siyasetlerine tesirini de tâyin ve tespit etmek gerekmez mi? Milliyetçiliğin yarattığı korkular, milletlerin birbirlerinden nefretleridir ki, bilhasas silâhlanma politikası yoluyla, bütün XIX. yüzyıl boyunca iktisatçıların yorulmadan ihtar etikleri veçhile, iktisadî ve içtimaî hayata daima ağırlık olmuştur. Şu halde şu veya bu amile niçin bir öncelik vermeli? Tarihçinin bu «maddî» veya «ruhî» tesirlerin karşılıklı nispetini ölçmek için faydalanmak istediği muvazene, onun mizacı, şahsî veya millî zihniyeti (Alman tarihçileri, bir yüzyıldan beri, devletin yüksek menfaatlerine ve «kuvvet politikası» na, Fransız tarihçilerinin aşırı buldukları bir önem vermiyorlar mı?), hattâ bazan yeni tefislerde bulunmak arzusu tarafından bozulmuştur.

Fakat derin saiklerin incelenmesine temayül eden araştırma gayretleri, hiçbir zaman devletlerin siyasî faaliyetlerini idare etmiş yahut idare etmiye çalışmış kimselerin oynamış olduğu rolü ihmal yoluna gitmemeli. Nadir istisnalar dışında, bu kimselerin tarihin «akışını değiştirmiş» olmalarını, onların eserlerini küçümsemek için bir sebep midir? Devlet adamının teşebbüsleri, şüphesiz daima derin saiklerin çizdiği sınırlarla sınırlandırılmıştır: Devlet adamı, mensup olduğu ve ekseriya ön yargılarını ve geleneklerini paylaştığı (fakat diplomatik personelden daha az ölçüde) sosyal çevrelerle aydın çevrelerin tesiri altındadır; siyasî rejimlere göre değişen bir ölçüde Parlâmentonun etkisi altındadır; bazan halk fekârının baskısına maruzdur; siyasetini, iktisadî durumla doğrudan doğruya alâkalı olan elindeki faaliyet vasıtalarına — silâhlı kuvvetler, malî kaynaklar — uydurmak zorundadır. «Derin saikler» in tesirine inanmış olan her tarihçinin haklı olaark serdetmeden edemeyeceği bir sürü mülâhaza. Bununla beraber, diğer taraftan, devlet adamının iktisadî şartlar ve kollektif psikoloji üzerindeki tesirini de kabul etmek lâzım gelmez mi? Devlet adamı bazan, uzun bir çalışma pahasına, iktisadî siyaset yoluyla, harp potansiyelini arttırma imkânını verecek olan tabii kaynakların işletilmesini kolaylaştırır; demografik şartlara tesir edebilir, bu tesir yalnız göç hareketleri üzerine değil, doğum nispetleri üzerine de icra edilebilir: (1871 den sonra nüfusu arttırmak için Japon hükûmetinin teşkilâtlandığı propagandayı düşünmek yetmez mi?); basın ve okul sayesinde halk kütlelerinin, devletin istediği fedakârlıklara daha kolaylıkla razı olmalarını sağlayabilir; millî birliğin muhafazasına matuf hususî bir sosyal politika takibedebilir vey etmiyebilir; istediği diplomatik yolları seçebilir, meselâ tatbikatı ilerde kendisinin karar verme hürriyetini tahdidedecek olan taahhütleri kabul veya reddedebilir; bir silâh üstünlüğünden faydalanma gibi yanlış bir yol tutabilir; izzetinesis meselsi veya tedbirsizlik yüzünden bir müzakere esnasında, halk efkârını galeyana getirecek bir hâdiseye sebe-

biyet verebilir; hattâ bazan şuurlu olarak, «psikolojik kuvvetleri» istediği dereceye çıkarmak veya indirmek için hareket edebilir (18). Şu halde bir devletin dış politikası, o devleti sevk ve idare eden kimsenin davranışlarını ve şahsî kanatlerini hesaba katmaksızın nasıl incelenbilir?

Filhakika, peşin bir kanat onu bir istikamete doğru yöneltmezse veya sınırlandırmazsa, tarih araştırmasının sonucu şuna varır ki, milletlerarası münasebetlerde iktisadî ve malî şartların, kollektif psikoloji cereyanlarının ve nihayet hükûmet adamlarının şahsî davranışlarının tesiri birbirine karışır ve birbirlerini tamamlarlar. Her tek taraflı izahın neticesi olan keyfî basitleştirmeler, başlıca itibar kırıcı taraf değil midir? Daima komplike olan hakikatlerin bir tek veçhesini alıp onu ilk hamlede tercih etmek, yorumlama gayretinden vazgeçmektir; Werner Sombart'ın tâbiriyle (19), «tarihe tesir eden sebeplerin sayısız çeşitliliğini» gözden kaçırmaktır.

(18) Ludendorff şöyle yazıyor: «Muharebeyi o şekilde sevk ve idare etmelidir ki, üstün silâhların, mühim fedakârlıkların ve upuzun bir gerginliğin baskısı altında, taarruza geçmek bir kurtuluş gibi telâki edilsin.»

(19) *L'apogée du capitalisme*, trad. fr., t. II, p. 89.